

A Study of ‘God as a King’ as a Major Conceptual Metaphor in *Mersād al-‘Ebād*

Jaberi, Naser*

Sharifi, Sakineh**

Abstract

Mersād al-‘Ebād is an important work in the field of Persian literature. Its language and expression are eloquent and sometimes poetic, and it is a wonderful book in terms of visual-rhetoric aspects. Given the recognition of allegory in our rhetorical sciences, the study of the images of *Mersād al-‘Ebād* has often been directed towards its allegorical aspects and its metaphors have been examined from ancient perspectives. Notwithstanding that this work has metaphorical clusters based on a social and political attitude. Due to the dispersion and extent of these clusters, the present study uses the theory of conceptual metaphor to examine this book from a novel perspective. The research method is analytical-descriptive, and the scope of the research is the text of *Mersād al-‘Ebād*. The results of this research show that small metaphorical threads that are connected with each other can be recognized in the text and can be called micro-metaphors. These nets of metaphors in the text are as follows: the descent of the soul into the body as the enthronement of a king, God's treasure as the king's treasure, the devil as a criminal and condemned by the sultan, cultivating the soul as raising a bird of prey, and propagation of religion as an organization to inform the king. Each of these five micro-metaphors had its own subcategories, which are explained in the text of the research by mentioning the examples and drawing diagrams. Also, the accuracy of the metaphors shows that their unification can be placed under the grand metaphor of ‘God as a King’.

1. Introduction

Mersād al-‘Ebād is a magnificent work. Its language is special and distinctive, and one of its characteristics is the use of mystical concepts with the help of terms related to government, state management, and court. This distinctive feature attracts the attention of the audience and raises the question of whether the existence of the metaphor of “God as a king” is a unique feature of *Mersād al-‘Ebād*, or whether we can find evidence for it in other mystical and religious texts. There are verses in *the Holy Qur'an* that can be analyzed based on the intended metaphor, and some of them are briefly mentioned in the text of the article. It can be definitely stated that this metaphor has an ancient history. However, research about its antiquity in religious and mystical texts is beyond the scope of the present study. A brief look at some mystical prose books shows that this attitude exists in other mystical texts in a scattered form. Among the four books *Kashf al-Mahjūb*, *Kashf al-Asrar*, *Asrar al-Tawheed*, and *Tazkarat al-Awaliya*, a more significant presence of this metaphor could be found in *Kashf al-Asrar*. For example, in one of its parts, it is stated that:

Each king in the past had his own horse and marked it with a special sign so that others would not follow it due to the presence of that mark. Nobody would seek the ownership of a horse that would have the special sign of the king. But any horse that does not have this special mark, will always be harmed by the people. This is the example of God's servants (as cited in Rokni, 1996, p. 155).

* associate professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran (Corresponding Author Email: jaberi.naser@gmail.com)

** MA in of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran

As can be seen, this example can be examined under the metaphor 'God as the king'. Therefore, the use of this metaphor in other important mystical books is not unprecedented, but definitely, this topic is more elaborated in *Mersād al-'Ebād* than in other texts, and it can be considered an obvious and impressive feature of this work. This has motivated us to examine it with the help of conceptual metaphor theory in the present article. The most creative metaphors of *Mersād al-'Ebād* are related to the second and third parts of the book. The concepts used in these two sections are more about religion, human creation, creation, the kingdom of God, and descriptions of the system and order of God's court. Therefore, in the present study, it has been assumed that in *Mersād al-'Ebād*, metaphors are connected like a chain, and some conceptual micro-metaphors can be analyzed under a macro-metaphor. The relationship between allegory and conceptual metaphor is one of the topics and questions that can be raised in this field, but the allegory is analyzed within a paragraph. However, a conceptual metaphor sometimes flows in several chapters of a work and sometimes throughout it. Therefore, there exists a relationship between conceptual metaphors, whose similes can be included under a macro metaphor and explain it.

The research question posed in the study is the following: Which macro-metaphor can be explained in this work and what are its subcategories? To answer this question, the theory of conceptual metaphor and conceptual metaphor is used. Metaphorical concepts have been extracted and their relationships have been examined separately to determine the link between metaphorical concepts in each metaphoric cluster and finally their position in the macro metaphor. The authors of this study have determined the conceptual metaphors by carefully examining the language of Lumât and found that the four conceptual metaphors of God is love, love is the king, love is the sun, and love is a mirror are the main pillars of Lumât's worldview. The researchers of this study have compared the conceptual metaphors of love in the language of poetry and everyday language, and for this purpose, they have extracted and compared the metaphorical expressions from the everyday language and the Persian poems of the 80s. Based on Kovecses's point of view, they have shown that both language types of love metaphors as well as the main mappings between the destination concepts about love and the origin domain concepts have been used equally. Another article titled "Research on the Conceptual Metaphor of Mysticism is a Pub in Divan Hafez" (Anonymous, 2017) has been published, in which the authors, by examining the metaphorical mappings derived from May and the tavern, have finally reached the point of view that "mysticism is a tavern". Thus, it is not easy to understand metaphysical concepts in mysticism.

2. Review of the Literature

In terms of research background, although the conceptual metaphor is a relatively new topic, many research projects have been conducted in this area. Some of the fundamental studies in this field are as follows: In the book *Metaphors we live with*, George Lakoff and Johnson (2015) have addressed the theoretical issues and the introduction of the theory of conceptual metaphor and how to use it. This work, which is very well-known in Iran and played an important role in the spread of this theory, tries to show that in conceptual metaphor, a more familiar and often concrete domain is used to understand the conceptual relationships of an abstract domain. Kovecses (2013) in his book *Metaphor: A Practical Introduction* introduced the conceptual metaphor, mental spaces, metaphorical images and its basic concepts with scientific prose and away from complications. Another work in this field is published under the title *Metaphor* written by Hawkes (2015). This book examines the views of Aristotle and the works of contemporary linguists and anthropologists. Hashemi wrote the book *Sufis Love in the Mirror of Metaphors* (2014) about the Sufis' perception of love. In this book, she first

explains and analyzes the conceptual metaphor and related matters in detail. Then, by explaining the micro and macro metaphors, she elaborates on the concept of love in the minds of mystics and how they perceive this concept. The book *Metaphorical Language and Conceptual Metaphors* by Davari et al. (2013), contains a collection of articles on topics such as language and metaphor, epistemology and conceptual metaphor from the perspective of cognitive linguistics, conceptual metaphors in the verses of *the Qur'an*, the emergence of conceptual metaphorical language for the future, and the analysis of the art of religious and mystical speech from the perspective of critical discourse. Articles have also been written in this field, which include some examples that are more related to the topic.

The article "Linking politics with mysticism in *Mersād al-'Ebād* of Najmuddin Razi" by Safari and Zaheri Abdevand (2009) is one of the useful works related to the present study and perhaps the closest research to this present text. The authors have tried to explain Najmuddin Razi's political point of view and one of the important points expressed is Razi's special attitude about the superiority of the position of the king over prophecy and knowledge, which generally shows the importance of the monarchy system and the special position of the king in his intellectual system. The authors have also analyzed Razi's special view on the relationship between mysticism and politics.

In "System of Conceptual Metaphors of Lumât " by Bakhtiari Nasab and Mahmoudi (2018), the authors have determined its conceptual metaphors by carefully examining the language of Lumat and found that the four conceptual metaphors of God is love, love is the king, love is the sun, and love is a mirror are the main pillars of Lumaat's worldview. And finally, in the article "a comparative study of the conceptual metaphor "Love is war" in the conceptualization of "Fana" in *Diwan Shams* and *the Qur'an*" (2018), Mobasheri and Valizadeh Pasha stated that "Fana" is a spiritual matter that is conceptualized with the objective domain of "war". In this way, by understanding the conceptual metaphor of "love is war", it will be easier to understand some transcendental concepts. However, the investigation of conceptual metaphor in *Mersād al-'Ebād* as done in the upcoming research is new and fresh, and this research can provide the reader with a new perspective on conceptual metaphor in this work.

3. Methodology

The method of this research is based on library and analytical-descriptive approaches. In this way, the views of theorists such as Lakoff and Kovecses were first studied and what could be used in the research from their point of view was understood and taken into account. In the second step, the examples from the book *Mersād al-'Ebād* were extracted, discussed, and analyzed based on the theory of conceptual metaphor.

4. Conclusion

The present study showed that the macro-metaphor of God is the king is extensive. Razi used the metaphor "The descent of the soul into the body as the enthronement of a king" when he intended to depict the descent of the soul into the human body. Since enthronement was familiar to him and the people of his time, this metaphor could depict the degrees of a glorious descent that he believed in. On another occasion, he intended to depict the heart as a rare gem in the universe and described the value and distinctive position of the man with the help of it. Following the mystics' beliefs, for this purpose, he used the metaphor of "God's treasury is like the king's treasury". Therefore, these two first metaphors were both used to describe the descent and status of the soul. Razi has also used the story of Adam and Iblis. Accordingly, the well-known enemy of man is Iblis, and his enmity with man and the story of

his soul and the punishment that followed it can be understood with the help of the metaphor of "Iblis as a criminal". In this metaphor, the punishment of Iblis is exactly like the punishments of criminals in the past ages. On the other hand, it has elevated the position of man - as is common in religious thinking - as much as possible. On another occasion, he used the metaphor "Cultivating the soul as raising a bird of prey" to express this separation of the soul and its descent. This metaphor could well express the need for the soul to return to its origin and destination. In addition to these four metaphors, another metaphor has been used from the laws of state administration, and it is as follows: "propagation of religion as an organization to inform the king" is adapted from the laws of state administration, which express the duties of the soul during separation, and letters from God sent to him.

Keywords: Conceptual Metaphor, Macro Metaphor, *Mersād al-'Ebād*, Lordship and Governance.

کلان‌استعاره مفهومی «خداوندگاری به‌منزله کشورداری» در مرصاد‌العباد

ناصر جابری،* سکینه شریفی**

چکیده

بیان مسئله: مرصاد‌العباد اثری بدیع و ممتاز در پهنه ادب فارسی است؛ زبان و بیان آن گوشنواز و گاه شاعرانه است و از نظر تصویری - بلاغی کتابی شگرف به شمار می‌آید. با توجه به شناختگی و شهرگی تمثیل در علوم بلاغی ما، مطالعه تصاویر مرصاد‌العباد اغلب متمایل به بررسی جنبه‌های تمثیلی آن بوده است و استعاره‌های آن در قالب دیدگاه‌های کهن بررسی شده است؛ حال آنکه مرصاد‌العباد خوشه‌های استعاری مبتنی بر نگرش سیاسی - اجتماعی دارد و با توجه به پراکندگی و گستردگی این خوشه‌ها می‌توان با نظریه استعاره مفهومی، نگاهی تازه به این اثر داشت.

روش: روش تحقیق تحلیلی - توصیفی است و دامنه پژوهش مبنی بر متن مرصاد‌العباد است.

نتایج و یافته‌ها: این تحقیق نشان داد رشته‌های استعاری در پیوند با یکدیگر، در متن تأمل‌برانگیز است و می‌توان آنها را خرداستعاره نامید. شبکه خرداستعاره‌های به‌هم‌پیوسته از این قرار است: «هبوط روح در تن به‌منزله جلوس پادشاه»، «خزانه‌داری خداوند به‌منزله گنجینه‌داری پادشاه»، «ابلیس به‌منزله مجرم و محکوم‌شده از سوی سلطان»، «پرورش روح به‌منزله پروردن باز شکاری»، «تبلیغ دین به‌منزله تشکیلات اطلاع‌رسانی پادشاه». این پنج استعاره خرد، هریک دارای زیرمجموعه‌هایی بوده‌اند که در متن تحقیق با ذکر شاهد مثال و ترسیم نمودارهایی تبیین شده‌اند. همچنین، دقت در خرداستعاره‌ها نشان می‌دهد که می‌توان مجموعه آنها را ذیل کلان‌استعاره «خداوندگاری به‌منزله کشورداری» قرار داد.

واژه‌های کلیدی

استعاره مفهومی؛ کلان‌استعاره؛ مرصاد‌العباد؛ خداوندگاری و کشورداری

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران (نویسنده مسئول)، jaberi.naser@gmail.com

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران، sharifisakineh1@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۲/۰۸

۱- مقدمه

مرصاد/العباد اثری فاخر و زبان آن خاص و متمایز است. یکی از ویژگی‌های آن، کاربرد مفاهیم عرفانی به کمک اصطلاحات دایره حکومت، کشورداری و دربار است. این ویژگی شاخص و متمایز نظر مخاطبان را جلب می‌کند و این پرسش را برمی‌انگیزاند که «آیا وجود استعاره خداوندگاری به منزله کشورداری، ویژگی منحصر به فرد مرصاد/العباد است یا در سایر متون عرفانی و دینی نیز می‌توان برای آن شواهدی یافت؟». در قرآن کریم آیاتی وجود دارد که براساس کلان‌استعاره مدنظر بررسی پذیر است و به برخی از آنها در متن مقاله به اختصار اشاره می‌شود؛ نیز می‌توان با قاطعیت گفت این استعاره دارای سابقه و تاریخی کهن است؛ البته تحقیق در باب قدمت آن در متون دینی و عرفانی، مجال دیگری می‌طلبد. نگاهی اجمالی به برخی متون نثر عرفانی نشان می‌دهد که چنین نگرشی در دیگر متون عرفانی به شکل پراکنده وجود دارد. از میان چهار کتاب کشف‌المحجوب، کشف‌الأسرار، اسرارالتوحید و تذکرة الاولیا، در کشف‌الأسرار می‌توان به شکل بارزتری آن را دید؛ برای مثال، در یکی از بخش‌های آن آمده است: «هر سلطانی که بود، مرکب خاص خویش دارد، آن را داغی مشهور برنهد تا طمع دیگران از وی بریده گردد. هر مرکبی که داغ سلطان دارد از دست نشست دیگران آسوده بود... باز هر مرکبی که داغ سلطان ندارد، پیوسته ذلول و ذلیل بود، در آسیب کوفت و کوب دیگران بود. مثال بندگان خداوند - جل جلاله - همین است» (میبیدی، ۱۳۷۵: ۱۵۵). این مثال چنانکه دیده می‌شود، ذیل استعاره «خدا پادشاه است» بررسی پذیر است؛ بنابراین، کاربرد این استعاره در سایر متون مهم عرفانی بی سابقه نیست؛ اما قطعاً گستردگی این موضوع در مرصاد/العباد بیش از دیگر متون است و می‌توان آن را ویژگی بارز این اثر به شمار آورد؛ همین گستردگی انگیزه‌ای شد تا به کمک نظریه استعاره مفهومی در این مقاله به بررسی آن پردازیم.

گستردگی اصطلاحات درباری و سلطنتی و تصاویر مربوط به آن، ابتدا ذهن را بدان سوی می‌برد که این گستردگی ذیل کدام دیدگاه می‌گنجد. در اینکه می‌توان تصاویر مرصاد/العباد را به کمک نظریه استعاره بررسی کرد، تردیدی وجود ندارد؛ اما برای گستردگی آن نیز باید چاره‌ای اندیشیده می‌شد؛ سرانجام سعی شد این بررسی بر پایه «کلان‌استعاره مفهومی» انجام شود. ارزش‌های بلاغی - تصویری مرصاد/العباد یکی از عللی بوده که آن را کتابی درسی در دوره کارشناسی ادبیات قرار داده است. به جز عناصری مانند رمز و تمثیل، برخی از مهم‌ترین مفاهیم انتزاعی و عرفانی این اثر به کمک استعاره مفهومی تبیین شده است؛ استعاره‌هایی که به قول لیکاف و جانسون از راه تجربه به دست می‌آیند «و این امکان را برای ما فراهم می‌سازند که به مفاهیم بسیار انتزاعی و پیچیده... ساختار بخشیم» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۱۷۲). خلاق‌ترین استعاره‌های مرصاد/العباد مربوط به بخش‌های دوم و سوم کتاب است. مفاهیم به کاررفته در این دو بخش بیشتر درباره دین، خلقت انسان، آفرینش، حکمرانی خداوند و توصیف نظام و سامان بارگاه خداوند و تسری دادن مسئله آفرینش و اداره جهان به حکمرانی و پادشاهان زمینی است؛ بنابراین در این مقاله فرض بر این بوده است که در مرصاد/العباد استعاره‌ها همانند زنجیری به یکدیگر متصل‌اند و می‌توان برخی از خرداستعاره‌های مفهومی را ذیل یک کلان‌استعاره بررسی کرد. ارتباط تمثیل و استعاره مفهومی یکی از موضوعات و سؤالات مطرح در این زمینه است که در این مجال امکان پرداختن بدان نبود؛ اما معمولاً تمثیل نهایتاً در طول یک بند مطرح می‌شود؛ حال آنکه یک استعاره مفهومی گاهی در چند فصل از یک اثر و گاه در تمام آن جریان دارد؛ بنابراین میان استعاره مفهومی این رابطه وجود دارد که تمثیل‌های آن می‌توانند ذیل یک استعاره کلان بگنجد و اجزایی برای ترسیم و تبیین آن باشند. بر این اساس، پرسش پژوهش این بوده است که کدام کلان‌استعاره در این اثر تبیین‌پذیر است و ذیل این استعاره فراگیر

کدام زیرمجموعه‌های استعاری قرار می‌گیرد. برای پاسخ به این پرسش، نظریه استعاره مفهومی و کلان‌استعاره مفهومی استفاده شد؛ پس از استخراج مفاهیم استعاری، روابط هریک جداگانه بررسی شد تا ارتباط مفاهیم استعاری در هر خوشه استعاری و سرانجام در کلان‌استعاره مشخص شود.

۱-۱ پیشینه پژوهش

استعاره مفهومی موضوع نسبتاً جدیدی است؛ اما تحقیقات متعددی برپایه آن انجام شده است. برخی از پژوهش‌های بنیادی این حوزه و بعضی تحقیقات مرتبط از این قرار است:

- لیکاف و جانسون (George Lakoff & Johnson) در کتاب *استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم* (۱۳۹۵) به مباحث نظری و معرفتی نظریه استعاره مفهومی و چگونگی کاربرد آن پرداخته‌اند. این اثر در ایران بسیار شناخته شده و نقش مهمی در رواج این نظریه داشته است. نویسندگان در این اثر می‌کوشند تا نشان دهند در استعاره مفهومی، یک حوزه آشناتر و اغلب ملموس برای درک روابط مفهومی حوزه‌ای انتزاعی به کار می‌رود.

- ژلتن کُوچش (Zoltán Kövecses) در کتاب *مقدمه‌ای کاربردی بر استعاره* (۱۳۹۳) با نثری علمی و به دور از تکلف به معرفی استعاره مفهومی، مجاز مفهومی، فضاها‌ی ذهنی، تصویرهای استعاری و مفاهیم بنیادین آن پرداخته است. - اثر دیگر در این زمینه را ترنس هاوکس (Terence Hawks) (۱۳۹۵) تحت عنوان *استعاره* به چاپ رسانده است. این کتاب ابتدا دیدگاه‌های ارسطو و سپس آثار زبان‌شناسان و انسان‌شناسان معاصر را بررسی می‌کند.

- زهره هاشمی کتاب *عشق صوفیانه در آیین استعاره‌ها* (۱۳۹۴) را درباره شیوه تلقی صوفیان از عشق نوشته است. او در این کتاب، ابتدا به‌طور مفصل استعاره مفهومی و مسائل مرتبط با آن را توضیح و تحلیل می‌کند و سپس با تبیین استعاره‌های خرد و کلان، مفهوم عشق در ذهن عارفان و چگونگی ادراک ایشان از این مفهوم را بیان می‌کند.

- کتاب *زبان استعاری و استعاره‌های مفهومی* (۱۳۹۳) دربردارنده مجموعه مقالاتی درباره موضوعاتی مانند زبان و استعاره، معرفت‌شناسی و استعاره مفهومی از دیدگاه زبان‌شناسی شناختی، استعاره‌های مفهومی در آیات قرآن، ظهور زبان استعاری مفهومی برای آینده و تحلیل هنر کلام دینی و عرفانی از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی است.

مقالاتی نیز در این زمینه نگاشته شده است؛ چند نمونه که ارتباط بیشتری با موضوع دارد، از این قرار است:

- مقاله «پیوند سیاست با عرفان در مرصاد‌العباد نجم‌الدین رازی» (۱۳۸۹) یکی از آثار مفید و مرتبط با مقاله حاضر است و شاید نزدیک‌ترین تحقیق به متن حاضر باشد. مؤلفان کوشیده‌اند دیدگاه سیاسی نجم‌الدین رازی را تبیین کنند. یکی از نکات مهم بیان‌شده نگرش خاص رازی درباره برتری مقام پادشاه بر نبوت و عالم است که به‌طور کلی اهمیت نظام سلطنت و جایگاه ویژه پادشاه را در نظام فکری او نشان می‌دهد. مؤلفان همچنین نگاه خاص رازی را درباره رابطه عرفان و سیاست واکاویده‌اند.

- منظومه استعاره‌های مفهومی لمعات» (۱۳۹۷)؛ نویسندگان این مقاله با بررسی دقیق زبان‌گمعات، استعاره‌های مفهومی آن را مشخص کرده و دریافته‌اند که چهار استعاره مفهومی خداوند عشق است، عشق پادشاه است، عشق خورشید است و عشق آیین است، ارکان اصلی جهان‌بینی لمعات را می‌سازند.

- «استعاره‌های مفهومی عشق در زبان شعر و زبان روزمره» (۱۳۹۶)؛ پژوهندگان این مقاله به روش تطبیقی، استعاره‌های مفهومی عشق در زبان شعر و زبان روزمره را بررسی کرده‌اند و بدین منظور عبارت‌های استعاری را از زبان روزمره و

اشعار فارسی دهه هشتاد استخراج و مقایسه کرده‌اند؛ آنان براساس دیدگاه گنجش نشان داده‌اند که در هر دو گونه زبانی، از استعاره‌های عشق و نگاشت‌های اصلی میان مفاهیم مقصد درباره عشق و مفاهیم حوزه مبدأ، به‌طور یکسان استفاده شده است.

مقاله دیگر با عنوان «بررسی استعاره مفهومی عرفان خرابات است در دیوان حافظ» (۱۳۹۷) چاپ شده است که در آن نویسندگان با بررسی نگاشت‌های استعاری برگرفته از می و میخانه و خرابات به این دیدگاه رسیده‌اند که بدون استعاره مفهومی «عرفان خرابات است»، درک مفاهیم ماورایی در عرفان آسان نخواهد بود.

- مقاله «بررسی تطبیقی استعاره مفهومی "عشق جنگ است" در مفهوم‌سازی "فنا" در دیوان شمس و قرآن» (۱۳۹۸) مقاله دیگری است. نگارندگان در این مقاله آورده‌اند «فنا» از اموری معنوی است که با حوزه عینی «جنگ» مفهوم‌سازی شده است؛ به گونه‌ای که با درک استعاره مفهومی «عشق جنگ است»، فهم برخی از مفاهیم ماورایی آسان‌تر خواهد بود. با این حال، بررسی استعاره مفهومی در مرصادالعباد اینگونه که در پژوهش پیش رو انجام شده، جدید و تازه است و این تحقیق می‌تواند نگرش نوی درباره استعاره مفهومی در این اثر به خواننده ارائه کند.

۲- چهارچوب نظری پژوهش

استعاره شناختی با به چالش کشیدن دیدگاه‌های رایج درباره استعاره وارد عرصه شد. دو تن از زبان‌شناسان شناختی به نام‌های جرج لیکاف و مارک جانسون تحوّل بزرگی در این عرصه به وجود آوردند. این دو همه دیدگاه‌های قبلی را به گوشه‌ای راندند و آغازگر «نظریه استعاره مفهومی» شدند. از نظر آنان «استعاره اساساً شیوه‌ای است برای درک کردن چیزی با توجه به چیز دیگر و نقش اصلی آن فهمیدن و درک کردن است» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۶۶). این تعریف از استعاره، بر پیوند میان زبان و تفکر تأکید دارد و استعاره را بیش از آنکه مربوط به زبان بدانند، به اندیشه مرتبط می‌داند و بیش از آنکه در قالب یک عبارت زبانی بیان شود بر مبنای یک تفکر ذهنی ساخته می‌شود (خراسانی و غلامحسین‌زاده، ۱۳۹۷: ۳).

لیکاف و جانسون معتقدند: «استعاره بر نظام مفهومی طبیعی ما حاکم است؛ زیرا بسیاری از مفاهیمی که برای ما مهم یا انتزاعی‌اند یا در تجربه ما تعریف روشنی از آنها وجود ندارد (احساسات، ایده‌ها، زمان و غیره)؛ ما باید آنها را به‌واسطه مفاهیم دیگری بفهمیم، مفاهیمی که ما آنها را به‌واسطه اصطلاحات روشن‌تری درک می‌کنیم (جهت‌های مکانی، اشیاء و غیره)» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۱۸۵). این درحالی است که بسیاری هنوز بر این تصورند که «استعاره یکی از ابزارهای تخیل شاعرانه و صنایع بلاغی، نه متعلق به زبان عادی که متعلق به زبان غیرعادی است. معمولاً استعاره به‌عنوان ویژگی زبان، یعنی منحصر به واژه و نه اندیشه یا عمل، به شمار می‌رود به همین سبب، بسیاری از مردم معتقدند که بدون استفاده از استعاره نیز هیچ مشکلی نخواهند داشت. برخلاف این باور، ما دریافته‌ایم که استعاره در زندگی روزمره و نه تنها در زبان، بلکه در اندیشه و عمل ما جاری و ساری است. نظام مفهومی معمول ما که در چارچوب آن می‌اندیشیم و عمل می‌کنیم، ماهیتی اساساً استعاری دارد. مفاهیم حاکم بر اندیشه ما تنها منحصر به خرد نیستند. این مفاهیم عملکردهای هرروزه ما، تا معمولی‌ترین جزئیات را نیز کنترل و هدایت می‌کنند. مفاهیم ما ساختار آنچه را که درک می‌کنیم شکل می‌دهند و چگونگی حرکت ما در جهان و رابطه‌مان با دیگران را تعیین می‌کنند؛ بنابراین، نظام مفهومی ما نقشی اساسی

در تعیین واقعیت‌های روزمره دارد» (همان: ۱۳). لیکاف و جانسون با بررسی نمونه‌های فراوانی از زبان روزمره، بسیاری از استعاره‌های مفهومی نهفته در این عبارات زبانی را استخراج کردند. اولین ویژگی بارز این عبارات‌های استعاری روزمره، نظام‌مندی آنهاست. طبق تعریف آنان، استعاره دیگر متعلق به حوزه ادبیات و زیبایی‌های کلامی نیست؛ بلکه متعلق به حوزه تفکر و اندیشه است. آنها مجموعه وسیعی از استعاره‌هایی را نشان دادند که در زبان روزمره انسان‌ها جاری است و تحت تأثیر تفکر و اندیشه آنها و مسائل فرهنگی و موقعیت اجتماعی آنان شکل می‌گیرد (خدادادی، ۱۳۹۰: ۱).

می‌توان گفت «باور اصلی محققان شناختی آن است که اساس ادراک ذهن انسان، استعاره‌بنیاد است و استعاره به‌خاطر قابلیت انتقال و جایگزینی که درباره مفاهیم دارد، نه تنها ابزاری زبانی، بلکه ابزاری مفهومی برای شناخت پدیده‌ها و مفاهیم مخصوصاً انتزاعی است؛ بنابراین در این دیدگاه، استعاره به معنای درک و تجربه چیزی در اصطلاحات و عبارات چیز دیگر می‌باشد یا به سخن دقیق‌تر به درک امور انتزاعی و ذهنی (قلمروی هدف) از طریق مفاهیم عینی (قلمروی منبع) براساس مفهومی کردن مفاهیم ذهنی، اطلاق می‌شود» (هاشمی، ۱۳۹۴: ۳۲).

زبان‌شناسی شناختی که ابداع استعاره مفهومی مدیون آن است، «رویکردی در مطالعه زبان است که به بررسی میان رابطه زبان انسان، ذهن او و تجارب اجتماعی و فیزیکی او می‌پردازد؛ به عبارت دیگر در زبان‌شناسی شناختی، تلاش می‌شود تا مطالعه زبان براساس تجربیات ما از جهان، نحوه درک و شیوه مفهوم‌سازی باشد؛ بنابراین، مطالعه زبان از این نگاه، مطالعه الگوهای مفهوم‌سازی است. با مطالعه زبان می‌توان به ماهیت و ساختار افکار و آراء ذهن انسان پی برد» (دبیرمقدم، ۱۳۸۳: ۱۵).

۲-۱ کلان‌استعاره و کلیاتی درباره علت وجودی آن در مرصاد‌العباد

آنچه گاهی در متون ادبی نمودِ روستا‌سازی می‌یابد، استعاره خرد نامیده می‌شود؛ اما آنچه در زیرساخت این استعاره‌ها وجود دارد، استعاره‌های کلان است که استعاره‌های خرد را سامان می‌دهند. «پاول ورث» برای اولین بار اصطلاح «کلان‌استعاره» یا «استعاره‌های گسترده» را در آثار دایلان توماس با عنوان «زیر جنگل شیر» به کار برد. چنانکه ورث نشان می‌دهد، کلان‌استعاره‌ها ممکن است بروز واضح و صریحی در متن نداشته باشند؛ اما همه آنها تمایل دارند که در شکل «استعاره‌های خرد» ظاهر شوند (کوچش، ۱۳۹۸: ۵۹). «به عبارت ساده‌تر استعاره گسترده در حکم تم یا موضوع اصلی و واحد است که سایر موضوعات در متن بر شالوده آن پایه‌ریزی می‌شوند» (هاشمی، ۱۳۹۴: ۶۲). همچنین می‌توان موضوع کلان‌استعاره را از منظر شیوه نمود آن نگرست؛ «برخی استعاره‌ها ممکن است در طول تمام متن ادبی بدون آنکه نیازی به ظاهر شدن در سطح داشته باشند، به کار روند و تنها گاهی اوقات جلوه‌هایی در سطح برای دادن نشانه‌هایی از حضور استعاره‌های بزرگ خاص در یک متن ادبی داشته باشند. اغلب اوقات دنبال کردن این نشانه‌ها، ما را به استعاره یا استعاره‌هایی بزرگ‌تر می‌رساند که به‌طور کلان و مضمّر در سرتاسر متن حضور دارند و به گونه‌ای موجب انسجام معنایی متن و ارتباط استعاره‌های خردتر با یکدیگر می‌شوند. درواقع کلان‌استعاره‌ها، استعاره‌های مفهومی مضمّر در متن بوده و خرداستعاره‌ها، بروز استعاره‌های زبانی آنها هستند» (همان: ۶۱).

در مرصاد‌العباد استعاره «خدا پادشاه است»، کلان‌استعاره‌ای است که به‌واسطه آن، نگاشت‌های خردتری شکل گرفته است و در متن اثر می‌بینیم که این استعاره بر کل آن سایه انداخته است. درباره چرایی وجود و گستردگی این استعاره می‌توان دو نگرش مهم را در نظر گرفت که یکی فلسفی - انسان‌شناختی است و دیگری تاریخی و تا حدودی بینامتنی است.

نگرش فلسفی - انسانشناختی مبتنی بر این گزاره است که در طول تاریخ باور به وجود پادشاه‌خدایی رواج داشته است و مردم پادشاهان را همان خدایان می‌دانستند و کاخ‌هایشان را پس از مرگشان به معبد تبدیل می‌کردند: «در چندین لوح خط میخی نشان داده شده که شاهان پیشین بین‌النهرین در کنار نام خود نشانه‌های ستارگان هشت‌گانه را داشتند که نشانه رسمی الهی بودن آنهاست» (جینز، ۱۳۸۲، ج ۲: ۶۴)؛ بنابراین، این باور دلیلی بوده است تا اصطلاحات این دو حوزه را برای یکدیگر به کار برند؛ نیز ممکن است چنین برداشت شود که حکومت پادشاهان و قوانین دربارشان، تنها واقعیت موجود بوده که تصعید داده شده و برای انسان‌خدایان نیز به کار رفته است. در ارتباط با موضوع این مقاله می‌توان این نگرش را طرح کرد یا به آن اشاره داشت؛ اما پرداختن به آن مجال دیگری می‌طلبد. از نظر بستر تاریخی، نجم رازی در عصر مغولان زیسته و آوارگی و بی‌کسی او در انحطاط جامعه و حاکمان مسلمان ریشه داشته؛ تا جایی که وجود شاهی مقتدر از نظر او مهم‌ترین مسئله بوده است؛ این مطلب را می‌توان در دیگر آثار او نیز دید. بر این اساس کتاب *مرموزات اسدی در مرمورات داوودی* اثری تأمل‌برانگیز است. این کتاب درواقع یک نصیحة الملوک است و بخشی از آن به اندرزهایی اختصاص دارد که در سنت اندرزی ایرانیان جایگاه ممتاز و مشخصی دارد. او در مقدمه کتاب خود می‌گوید: «چون نیک بنگریدم در آن بقعه پادشاهی ندیدم و بر آن رقع شاهی که هرچند در اطراف و اکناف جهان گردیدم مثل او ندیدم و نه شنیدم» (رازی، ۱۳۵۲: ۷) و چون این درگاه را انتخاب می‌کند تصمیم می‌گیرد از خود اثری به او تقدیم کند: «چرا عقدی چند از آن گوه‌های ثمین با تنی چند از ابکار حورالعین به خدمت آن خسرو تاج و تخت و آن پادشاه جوان بخت نبی تا از رنج‌برد خویش در دو جهان بر خوری؟» (همان: ۹). این جملات، هم حکایت از دلبستگی او به دربار داوود شاه بن بهرامشاه از آل منکوجک دارد، هم محتوای آن دال بر آرزوی داشتن پادشاهی دارای قدرت و حکمت و اعتقاد به دین و تصوف است. درواقع نجم دایه به دنبال پادشاهی بود که از او حمایت کند و داوود شاه را مناسب دانست و در کتاب تقدیمی خود به شکلی نام او را درج کرد (*مرموزات داوودی*)؛ بنابراین نجم دایه عارفی با نگرش سیاسی است و می‌توان گفت سیاست و تصوف دو روی زندگی او را تشکیل می‌دهد؛ همین ویژگی در *مرصادالعباد* نیز منعکس شده است و در قالب کلان‌استعاره «خداوندگاری به منزله کشورداری» نیز بررسی پذیر است.

۳- بررسی خرداستعاره‌های خداوندگاری و کشورداری

۳-۱ نگاشت نخست: هبوط روح در تن به منزله جلوس

یکی از خرداستعاره‌های مهم در *مرصادالعباد* برپایه «آیین جلوس» شکل گرفته است. در این استعاره، روح انسانی نائب و جانشینی است که نزد پادشاه اصول و روش‌های حکومت‌داری و آداب و شرایط خلافت را فرامی‌گیرد و زیر نظر پادشاه، پرورش و تربیت می‌شود و برای خلافت آمادگی کسب می‌کند. مطابق گزاره‌های کتاب، نائب خلیفه را سوار بر مرکب خاص کرده، همه لوازم و حوایج را در موکب او قرار می‌دهند و در کمال منزلت او را به محل حکومت بدرقه و مشایعت می‌کنند. شاهد مثال زیر و بخش‌هایی که مشخص شده است، هم سفر نائب‌گون روح و هم واژگان و مفاهیمی را نشان می‌دهد که از حوزه مبدأ وارد حوزه مقصد شده‌اند:

«پس روح پاک را بعد از آنکه چندین هزار سال در خلوت‌خانه حظیره قدس اربعینیات برآورده بود و در مقام بی‌واسطگی منظور نظر عنایت بوده و آداب خلافت و شرایط و رسوم نیابت از خداوند و منوب خویش گرفته که تا نایب

و خلیفه پادشاه عمری در حضرت پادشاه ترتیب و رسوم جهان‌داری نیاموزد و اهلیت نیابت و خلافت نیابد، بر مرکب خاص "و نفخت فیه" سوار کردند... و با خلعت اضافت یاء "من روحی" بر جملگی ممالک روحانی و جسمانی اش عبور دادند، و در هر منزل و مرحله آنچه زبده بود و جملگی و خلاصه دفاین و ذخایر آن مقام بود در موکب او روان کردند، و او را در مملکت انسانیت بر تخت قالب به خلافت بنشانند، و در حال جملگی ملأ اعلی از کربوبی و روحانی پیش تخت او به سجده در آمدند... جبرئیل را بر آن درگاه به حاجبی فروداشتند، و میکائیل را به خازنی. جمله ملک و فلک هر کسی را برین درگاه به شغلی نصب کردند» (رازی، ۱۳۸۷: ۸۶). «چون خواست که باز گردد مرکب نفخه طلب کرد تا برنشیند که او پیاده نرفته بود و سواره آمده بود» (همان: ۹۰).

بر این اساس مراتب جلوس چنین است:

- انتخاب نائب و کسب تربیت لازم برای رسیدن به مقام سلطنت؛
- کسب آداب نیابت، سوار شدن بر مرکب خاص؛
- کسب ملزومات و ادوات مورد نیاز پادشاهی.

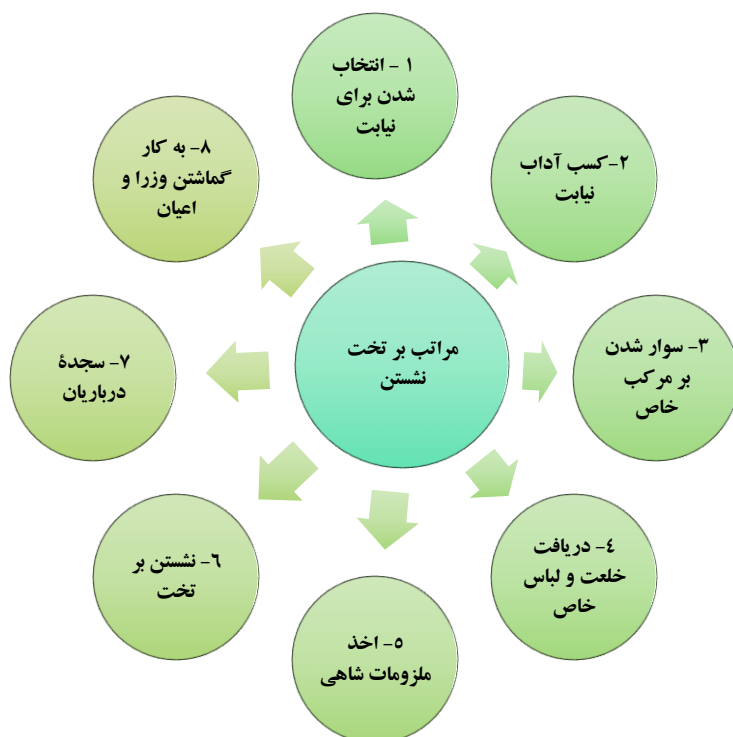
افزون بر اشاراتی که در شاهد مثال اصلی آورده شده، در این مثال نیز این موضوع بیان شده است: «دیگر آنکه روح را بر سیصد و شصت هزار عالم روحانی و جسمانی، ملکی و ملکوتی گذر خواهیم داد، و در هر عالم او را نزلی انداخته‌ایم و گنجی از بهر او دفین کرده، تا آن روز که او را در سفل عالم اجسام به خلافت فرستیم این نزل‌ها و گنج‌ها با او روان کنیم» (همان: ۸۵)؛ «بدان که چون روح انسان را از قربت و جوار رب‌العالمین به عالم قالب و ظلمت آشیان عناصر و وحشت‌سرای دنیا تعلق می‌ساختند، بر جملگی عوالم ملک و ملکوت عبور دادند، و از هر عالم آنچه زبده و خلاصه آن عالم بود با او یار کردند...» (همان: ۱۰۱).

- نشستن بر تخت سلطنت؛

- سجده درباریان؛

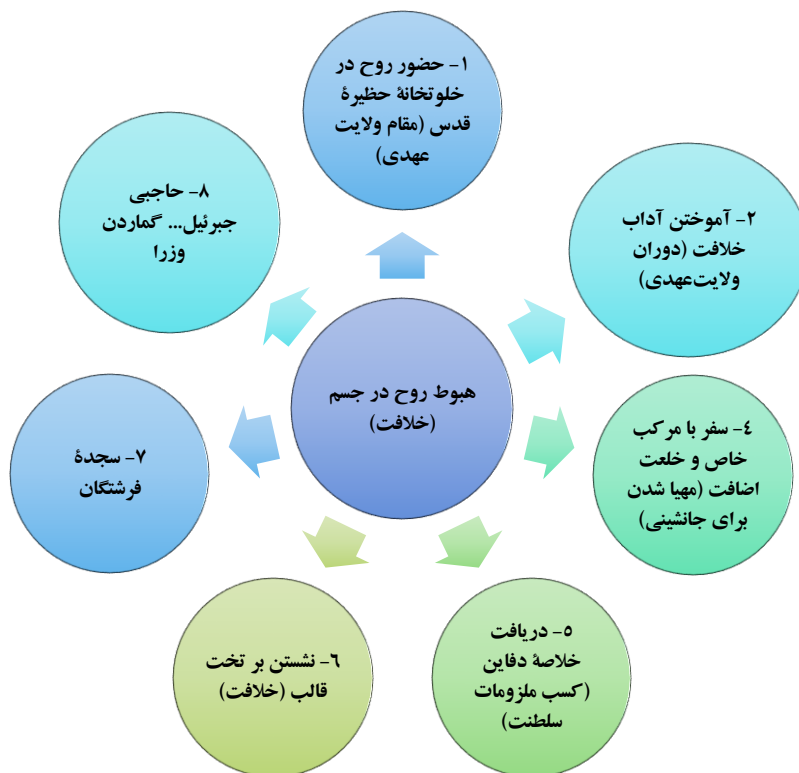
- تنفیذ احکام و به کار گماشتن وزرا و اعیان.

اکنون در این بخش و دیگر استعاره‌های پیش رو به کمک نمودارهایی، حوزه مبدأ و مقصد استعاره‌ی متجسم می‌شود. هدف ما در این بخش این نیست که همه آداب و اصول جلوس را بیان کنیم، بلکه تنها آدابی بیان شده که برپایه متن کتاب استخراج پذیر بوده است؛ یعنی با مطالعه خود اثر، جملات مرتبط با جلوس در نظر گرفته شده که در متن نیز با خطی در زیر آن مشخص شده؛ سپس میان حوزه مبدأ و مقصد مطابقت برقرار شده است. این نمودار بیانگر این است که پادشاه هنگام نشستن بر تخت چه مراتب و منازل را طی می‌کند:

شکل شماره ۱: نمودار حوزه‌های متداول مبدأ؛ جلوس پادشاه

در نمودار حوزه مقصد زیر نیز مراحل پرورش روح و چگونگی هبوط آن در جسم و تکریم آن، آورده شده است.

شکل شماره ۲: نمودار حوزه‌های متداول مقصد؛ هبوط روح در جسم

در تناظرهای این استعاره خداوند در مرتبه پادشاه، ابتدا روح را برای خلیفگی خلق می‌کند؛ سپس آداب خلیفگی بدو

می‌آموزد؛ پس از آمادگی او، آنچه برای نیابت نیاز دارد، در وجود او تعبیه می‌کند؛ او را به محل حکومتش بدرقه می‌کنند و به مناسبت ورود جانشین، شهر را آذین می‌بندند و بزرگان کشوری برای استقبال از او می‌آیند؛ بر تختش می‌نشانند؛ تاج، خلعت مخصوص و گنج که از لوازم حکومت است، به او بخشیده می‌شود. همگان به نشانه تمکین از فرمان پادشاه و پذیرش خلیفه جدید، مقابل او سجده و تعظیم می‌کنند. این آداب شناخته شده، یکی از بهترین مفاهیم آماده و مهیا برای تبیین سفر دشوار روح بوده است که رازی به خوبی آن را می‌شناخته و در تبیین دیدگاه عرفانی خود از آن بهره برده است.

۲-۳ نگاشت دوم: خزانه‌داری خداوند به منزله گنجینه‌داری پادشاه

در مرصاد‌العباد مسئله خزانه‌داری خداوند در جاهای متعددی بیان شده است؛ البته تعبیر خزانه‌داری برای خداوند در قرآن و در چند آیه، از جمله در آیه «و لله خزائن السموات و الارض» (منافقون: ۷) نیز به کار رفته است و قطعاً می‌توان همین موضوع را برای تحقیقی مجزا بررسی کرد؛ اما تفاوت مرصاد‌العباد با دیگر آثار این است که این اثر از زوایای گوناگونی متأثر از قواعد سلطنتی و درباری است؛ به گونه‌ای که لحن و سیاق بیان نیز بی‌تأثیر از بیان درباری و سلطنتی نیست؛ اما آنچه اکنون در این مختصر تبیین می‌شود، برپایه واژگان و مفاهیم این دو حوزه مبدأ و مقصد استعاری امکان‌پذیر است. رازی برای بیان مفهوم خزانه‌داری خداوند، سخن خود را با آوردن مثالی درباره پادشاهان و شیوه ساختن خزانه تا رسیدن به مرحله قرارداد گنج در آن بیان می‌کند و سپس، این موضوع را در حوزه مقصد به خداوند و خزانه‌داری او تعمیم می‌دهد که جنبه انتزاعی دارد:

«در او چهل هزار سال به خداوندی خویش کار می‌کرد که داند که آنجا چه گنج‌ها تعبیه کرد؟ پادشاهان صورتی چون عمارتی فرمایند خدمتکاران بر کار کنند، ننگ دارند که به‌خودی خود دست در گل نهند، به دیگران باز گذارند و لکن چون کار بدان موضع رسد که گنجی خواهند نهاد، جمله خدم و حشم را دور کنند، و به‌خودی خود دست در گل بنهند. حق تعالی چون اصناف موجودات می‌آفرید از دنیا و آخرت و بهشت و دوزخ، وسایط گوناگون در هر مقام بر کار کرد؛ چون کار به خلقت آدم رسید گفت... خانه آب و گل آدم من می‌سازم... این را به‌خودی خود می‌سازم که در او گنج معرفت تعبیه خواهم کرد» (رازی، ۱۳۸۷: ۶۸).

«... و عالمی دیگر از این مشتی خاک بیافریدی، و در آن خزاین بسیار دفین کردی...» (همان: ۷۴).

«... چون کار دل به این کمال رسید گوهری بود در خزانه غیب که آن را از نظر خازنان پنهان داشته بود و خزانه‌داری آن به خداوندی خویش کرده، فرمود که آن را هیچ خزانه لایق نیست الا حضرت ما، یا دل آدم. آن چه بود؟ گوهر محبت بود که در صدف امانت معرفت تعبیه کرده بودند، و بر ملک و ملکوت عرضه داشته، هیچ کس استحقاق خزانگی و خزانه‌داری آن گوهر نیافته؛ خزانگی آن را دل آدم لایق بود که به آفتاب نظر پرورده بود و به خزانه‌داری آن جان آدم شایسته بود که چندین هزار سال از پرتو نور صفات جلال احدیت پرورش یافته بود» (همان).

«همچنین چهل هزار سال قالب آدم میان مگه و طایف افتاده بود، و هر لحظه از خزاین مکنون غیب، گوهری دیگر لطیف و جوهری دیگر شریف در نهاد او تعبیه می‌کردند، تا هر چه از نفایس خزاین غیب بود جمله در آب و گل آدم دفین کردند» (همان).

«... و از خزاین و دفاین آنچه او را در آن عالم به کار خواهد آمد بدو دهم، و آنچه دیگر باره به وقت مراجعت با این

حضرت او را در این مقام به کار شود بگذارم، و طلسماتی که ازبهر نظر اغیار درین راه ساخته‌ام، تا هر مدعی به‌گزاف بدین حضرت نتواند رسید با او نمایم و بندگشاهای آن بر او عرضه کنم تا به وقت مراجعت راه برو آسان گردد» (همان: ۸۵).

سلسه مراتب این نگاشت چنین است:

- پادشاه (خداوند) دارای گنج است: «خزانه‌داری آن به خداوندی خویش کرده، فرمود که آن را هیچ خزانه لایق نیست الا حضرت ما» (همان: ۷۴).

- در گنجینه پادشاه، گوهری (دل) وجود دارد: «فرمود که آن را هیچ خزانه لایق نیست الا حضرت ما، یا دل آدم» (همان).

- گوهر با آفتاب پرورده می‌شود: «خزانگی آن را دل آدم لایق بود که به آفتاب نظر پرورده بود» (همان).

- گوهر با مرواریدها مرصع می‌شود: «گوهری بود در خزانه غیب... هر لحظه از خزاین مکنون غیب گوهری دیگر لطیف و جوهری دیگر شریف در نهاد او تعبیه می‌کردند» (همان).

- گنج و گوهر طلسم محافظ دارد: «طلسماتی که ازبهر نظر اغیار در این راه ساخته‌ام» (همان: ۸۵).

- گوهر بندگشا دارد: «بندگشاهای آن بر او عرضه کنم» (همان).

- گوهر دور از چشم اغیار، حتی خازنان، نگهداری و محافظت می‌شود: «لکن چون کار بدان موضع رسد که گنجی خواهند نهاد جمله خدم و حشم را دور کنند، و به‌خودی خود دست در گل بنهند» (همان: ۶۸).

- گوهر در گنج درج و تعبیه می‌شود.

باتوجه‌به گزاره‌ها و توضیحات ارائه‌شده، می‌توان نمودارهای مبدأ و مقصد را به‌صورت شکل‌های زیر نشان داد.

شکل شماره ۳: نمودار حوزه مبدأ، برپایه شواهد ذکرشده

شکل شماره ۴: نمودار حوزه مقصد: موضوع انتزاعی خزانه‌داری خداوند

۳-۳ نکاشت سوم: ابلیس به منزله مجرم و محکوم شده از سوی حاکم

رازی چندین مجازات و شکنجه را برای ابلیس بیان کرده است؛ گناهان او چنین است: بی‌حرمتی به خلیفه حق، دزدی کردن، بی‌اجازه به ممالک پادشاه رفتن و همچنین به جرم تکبر و نافرمانی نسبت به پادشاه و خلیفه او. در گذشته، «سخت‌ترین شکنجه‌ها و شقاوت‌ها متوجه کسانی بوده است که یا به شاه خیانت می‌کردند یا به نهاد دین...» (حاجی مزدرانی و راستگودار راسته، ۱۳۹۷: ۴). یکی دیگر از گناهانی که مستوجب عقوبت بود، مخالفت با پادشاه بوده است؛ «همه افرادی که به دلایل گوناگون مورد خشم و غضب خلیفه یا وزیر وی قرار می‌گرفتند، می‌توان مخالفان حکومت به حساب آورد... کارگزاران و کارکنان خائن دولتی، مرتدین و یاغیان نیز مستحق مجازات و زندان دانسته شده‌اند» (معصومی، ۱۳۸۷: ۱-۲)؛ همچنین در کتاب رسوم دارالخلافه آمده است که «پادشاه هر گناهی را می‌بخشاید مگر افشای راز او، یا مداخله در امور شخصی وی یا کوشش به زیان دولتش» (انوری، ۱۳۵۵: ۶۳).

شیوه ارتکاب جرم و مجازات مجرمین نیز به گونه دیگری بوده و فقط ویژه رعایا نبوده است؛ بلکه شدیدترین شکنجه‌ها برای کسانی بوده است که به سبب نزدیک بودن به پادشاه مرتکب جرم می‌شدند. رازی در مرصادالعباد، همواره از ابلیس به سبب گناهش در مقابل خداوند (پادشاه)، با عنوان مجرم یاد می‌کند و به مجازات‌هایی اشاره دارد که در گذشته برای مجرمین در نظر گرفته می‌شد؛ مجازاتی مانند با طناب بستن مجرم و گرداندن او در شهر، کافر خواندن، داغ زدن و سرانجام اعدام مجرمین از جمله مجازات‌هایی بوده‌اند که برای مخالفان و مجرمین در نظر گرفته می‌شد. تعبیر

به دف دورویه زدن نیز در زمره مجزات‌های رایج بوده و معنای آن چنین است: «به دف بر زدن کسی؛ رسوا کردن او را از راه دف زدن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «دف»؛ به منظور مسخره کردن محکوم در نزد مردم و در نتیجه مسئولیت تصدیق حقیقت آنچه محکوم به آن متهم شده است؛ او را بر حیوانی نشانده و در شهر می‌گردانند، و گاهی در هجو متهم اشعاری می‌سرودند و آن اشعار را با ساز و دهل در سطح شهر می‌خواندند و پایکوبی می‌کردند و دهل می‌زدند (بهرامی‌نیا، ۱۳۹۲: ۳). نمونه دیگر جامه‌برکندن و مصادره اموال بوده است: «اگر سلطان از روی خشم، صاحب‌منصبی را عزل می‌کرد... به سبب معزول کردن، قبا، کلاه و موزه را که بسته به مناصب متفاوت بودند از آنان جدا می‌کردند و به زندانشان می‌انداختند. علاوه بر این، اموال آنان را مصادره و غلامان و خدمتکارانشان را نیز دستگیر و بازداشت می‌کردند... همچنین کلاه و عمامه نشانه ارج و اعتبار است و کلاه از سردرآوردن و سر را برهنه کردن نوعی مجازات مجرمین به حساب می‌آمده است» (جلیل‌زاده رضایی، ۱۳۹۵: ۱۳).

رازی این مجازات‌ها را که در حکومت پادشاهان صورت می‌گرفته‌اند و همگان می‌توانستند نمونه‌های عینی آنها را ببینند، برای شیطان به کار برده است و به این شیوه، مفاهیم انتزاعی رانده‌شدن ابلیس و جرم و مجازات او عینی و ملموس شده است. در این بخش گزاره‌های مرتبط با رانده‌شدن ابلیس را مرور می‌کنیم:

«خواستند تا تمهید قاعده سیاست کنند و یکی را بر دار کشند تا در ملک و ملکوت کسی دیگر دم مخالفت این خلافت نیارد زد. آن مغرور سیاه‌گلیم را که وقتی به فضولی بی‌اجازت دزدیده به قالب آدم در رفته بود، و به چشم حقارت در ممالک خلافت او نگرسته، و خواسته تا در خزانه دل آدم نقبی زند، میسر نشده، او را به تهمت دزدی بگرفتند و به رسن شقاوت بر بستند، تا وقت سجود جمله ملایکه سجده کردند، او نتوانست کرد؛ زیرا که به رسن شقاوت آن روزش بستند که بی‌دستوری در کارخانه غیب رفته بود... پس سر ابلیس پرتلیس آن روز بر بستند که از میان جمله ملایکه گستاخی کرد، و بی‌اجازت به کارخانه غیب در رفت، و مخالفت فرمان "لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ" کرد؛ لاجرم به رسن قهر سرش بر بستند تا سجده آدم نتوانست کرد...».

«پس سر ابلیس پرتلیس آن روز بر بستند که از میان جمله ملایکه گستاخی کرد، و بی‌اجازت به کارخانه غیب در رفت، و مخالفت فرمان "لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ" کرد، لاجرم به رسن قهر سرش بر بستند تا سجده آدم نتوانست کرد... لاجرم هم بران رسن شقاوت بدار لعنتش بر کشیدند که "وَإِنْ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ" و برین دار تا قیام الساعة به سیاست بگذاشتند، بلکه تا ابدالآباد ازین دار فرونگیرند، تا بعد ازین در جمله ممالک کس زهره ندارد که با خلیفه حق قدم بی‌حرمتی نهد، و هرآنک متابعت ابلیس درین مملکت کند او را با او هم در یک سلک کشند و به دوزخ فرستند» (رازی، ۱۳۸۷: ۸۷ و ۸۸)؛ «رقم کفر بر ناصیه ابلیس پیش از وجود او کشیده بودند، که "وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ"، داغ لعنت بر جبین او بی‌او نهادند» (همان: ۱۶۷).

شکل شماره ۵: جرم‌های ابلیس و روش‌های مجازات ابلیس

۳-۴ نگاشت چهارم: پرورش روح به منزله پروردن باز شکاری

باز یکی از پرندگان است که اغلب برای شاهان پرورش می‌یافت و می‌توانست به جایگاهی رسد که به قرب پادشاه دست یابد و بر روی دستش قرار گیرد و این قرابت در نگاه مردمان ارج و اعتبار بسیاری داشت. «شکار با باز از قدیم متداول بوده و در زمان ساسانیان به آنجا رسید که از میان افسران درباری یکی را به سمت بازدار انتخاب می‌کردند... در ممالک متمدن قدیم چون مصر و ایران و روم باز را حرمت بسیار بود و وی را چون ملوک صاحب حشمت و شوکت می‌دانستند» (نسوی، ۱۳۵۴: ۶۱) و «آنس پادشاهان با پرندۀ باز شکاری گاه چنان بود که آن را همواره بر بالین و در مجلس داشتند» (همان: ۶۲)؛ اما مهم‌ترین امری که در رابطه شاه و باز نظر عارفان را جلب کرده است تا از آن مانند مفهومی استعاره بهره‌برند، نزدیکی و قربت این پرندۀ با پادشاه بوده است. در جامعه‌ای که نگاه مستقیم به چشم پادشاه منع قانونی داشت، این رابطه باز و پادشاه چشمگیر و تأمل‌برانگیز بود؛ بنابراین، باز نمادی برای موجودی با ارزش شد که می‌توانست قرین وجود پادشاه شود و این

مثال مناسبی برای رابطه روح و خداوند بود. این استعاره اگرچه در دایره کلان استعاره مدّ نظر بررسی پذیر است، دایره اشارات آن چندان گسترده نبود. این شاهد مثال‌های محدود می‌تواند ما را به مقصود منظور برساند:

«اگر شهبازی بر دست شاهی پر باز کند، و در طلب صیدی پرواز کند، در میانه ساعتی از بهر استراحتی یا سفیر بشنود، پرواز کنان به دست شه باز آید...» (رازی، ۱۳۸۷: ۱۳۲).

از شه چو صفیر «ارجعی» روح شنید پرواز کنان به دست شه باز آید

(همان: ۱۳۳)

پس کرکس روح رو سوی علو نهند بر دست ملک نشیند و باز شود

(همان: ۱۸۳)

وان دلی را کز برای وصل او پرداختند همچو بازش از دو عالم دیده‌ها بردوختند

(همان: ۳۳۳)

شکل شماره ۶: نگاشت پرورش روح به منزله پروردن باز شکاری

۳-۵ نگاشت پنجم: تبلیغ دین به منزله تشکیلات اطلاع‌رسانی شاه

شاید بتوان واژه رسول و رسالت را نیز در بستر استعاره مفهومی بررسی کرد؛ زیرا رسالت در مفهوم نبوت با آنچه در دیوان‌های رسالت پادشاهان وجود داشت متفاوت بوده است؛ اما سوای این موضوع که خود می‌تواند مجزا بررسی شود، در بافت استعاره مرصاد/العباد به روشنی رابطه‌ای میان رسالت انبیا و دیوان و دستگاه نامه‌نگاری و رسایل در دستگاه‌های سلطنتی برقرار شده است و این یقیناً به دلیل شناختگی دیوان‌های رسایل و مکاتبات در نزد مردمان بوده است. متن زیر و جملات مشخص شده می‌تواند این مسئله را نشان دهد:

«چون کار دین به کمال... رسید، آفتاب وجود محمدی را آفتاب صفت به کافه خلائق عالم فرستادند... مثال این چنان است

که پادشاهی خواهد تا جهانگیری کند، و آثار معدلت و احکام سلطنت خویش به جملگی بلاد و عباد مملکت برساند، و کافه رعایا را از انعام و اکرام و اعزاز و اجلال شاهانه محظوظ و متمتع گرداند، به هر دیار و هر قوم رسولی فرستد و فراخور ایشان نامه‌ای نویسد و تهدید و وعید کند و وعده و طمع دهد، و با هر طایفه سخن فراخور عقل و استعداد ایشان راند، بعضی را به استمالت و لطف به حضرت خواند، و بعضی را به کراهیت و عنف، که مزاج‌ها مختلف است... پس هر رسولی به طرفی رفتند، و با هر قومی به زبان حال ایشان سخن گفتند، و به تدریج احکام سلطنت در پیش ایشان نهادند، تا خلق و خوی فرا بندگی پادشاه کردند و متمثل فرمان شدند، و مشتاق جمال پادشاه گشتند. پادشاه از کمال عاطفت شاهی خواست تا جملگی خلائق از کمال انعام و احسان او برخوردار شوند، و آنچه ابتدا هر طایفه از نوعی انعام او نصیب یافتند و نوعی بندگی کردند، اکنون از جمله نصیب یابند، و به انواع عبودیت قیام نمایند، و روی به حضرت نهند و به شرف قربت پادشاه مشرف شوند. رسولی دیگر فرستد به همه جهان، و نامه‌ای نویسد، و جمله احکام که در نامه‌های دیگر بود، در آن جمع کند، و جمله را به واسطه آن رسول و آن نامه به حضرت خواند ابتدا چندین رسول می‌بایست تا ایشان را مستعد قبول این کمالات گردانند... در هر عصر به هر قوم رسولی فرستاد، و احکام شریعت در کتاب ایشان فراخور همت آن قوم بیان فرمود،... و آنکه محمد را علیه الصلاه والسلام از جمله انبیاء برکشید، و بر همه برگزید، و قرآن مجید را بدو فرستاد و جمله احکام که در کتب متفرق بود در او جمع کرد... و او را به رسالت به کافه خلق فرستاد... تا اگر دیگر انبیاء دعوت خلق به بهشت کردند او دعوت خلق به خدا کند... و رهبر و دلیل جمله باشد... و دیگر مراتب دینی که به واسطه او به کمال خواست پیوست بدیشان رساند، و نعمت دین را بدیشان تمام گرداند» (رازی، ۱۳۸۷: ۱۴۳-۱۴۴).

شکل شماره ۷: نمودار نگاشت تبلیغ دین به منزله تشکیلات اطلاع‌رسانی شاه

اکنون می‌توان مطالب به‌دست‌آمده را در نمودار کلان‌استعاره خداوندگاری و کشورداری ترسیم کرد. همچنان‌که دیدیم پنج خرداستعاره ذیل این کلان‌استعاره می‌گنجد. البته بدان معنا نیست که نمی‌توان خرداستعاره‌های دیگری را بدان افزود؛ اما در بخش‌های مطالعه‌شده، این استعاره‌ها برجسته‌تر بوده است:

شکل شماره ۸: نمودار کلان‌استعاره خداوندگاری به‌منزله کشورداری

۴- نتیجه‌گیری

دایره کلان‌استعاره خداوندگاری به‌منزله کشورداری گسترده است. رازی زمانی که قصد داشته است هبوط روح را در بدن انسانی ترسیم کند، از استعاره «هبوط روح به‌منزله جلوس» بهره برده است. از آنجا که جلوس برای او و مردم عصرش امری آشنا بوده است و منازل و مراتب آن را به‌خوبی می‌شناخته‌اند، این استعاره توانسته است به‌خوبی مراتب یک هبوط با شکوه - که معتقد و هدف او بوده است - را ترسیم کند. در مرتبه‌ای دیگر او قصد داشته است، متناسب با عقاید عارفان، دل را گوهری نایاب در عالم هستی ترسیم کند و ارزش و جایگاه متمایز انسان را به کمک آن توصیف کند؛ برای این منظور از استعاره «خزانه‌داری خداوند به‌منزله گنجینه‌داری پادشاه» استفاده کرده است؛ بنابراین، این دو استعاره نخست هر دو برای ترسیم و توصیف هبوط و مقام روح بوده است. در این میان، او از داستان آدم و ابلیس نیز بهره

برده است. دشمن شناخته‌شده انسان ابلیس است و این دشمنی او با انسان و داستان روح او و تنبیه و مجازاتی که در پی آن بود، به کمک استعاره «ابلیس به‌منزله مجرم» ملموس شده است. در این استعاره، مجازات ابلیس دقیقاً با مجازات‌های مجرمان در اعصار گذشته مشابهت داشته است؛ همچنین مقام انسان را - چنانکه در تفکر دینی رایج است - تا حد امکان ارتقا می‌بخشیده است. در مرتبه دیگری، برای بیان این جدایی روح و هبوط آن، از استعاره «پرورش روح به‌منزله پروردن باز شکاری» بهره برده است. این استعاره با توجه به رابطه خاصی که میان سلطان دست‌نیافتنی با باز نشسته بر دست وجود داشت، به‌خوبی می‌توانست لزوم بازگشت روح به مبدأ را بیان کند؛ افزون‌بر این چهار استعاره، «تبلیغ دین به‌منزله تشکیلات اطلاع‌رسانی شاه» نیز از بافت کشورداری گرفته شده است و بیانگر وظیفه روح در دوران فراق است؛ او اگرچه هبوط کرده، نامه‌ها همواره برای او روان بوده است. این پنج موضوع استعاری هریک دارای زیرمجموعه‌هایی بوده‌اند که در متن تحقیق با ذکر شاهد مثال و ترسیم نمودارهایی تبیین شده است. مجموعه این پنج استعاره زیرمجموعه کلان‌استعاره «خداوند‌گاری به‌منزله کشورداری» قرار می‌گیرد.

تقدیر و تشکر

این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «استعاره مفهومی در مرصاد‌العباد (با تکیه بر دو کلان‌استعاره خداوند‌گاری به‌منزله کشورداری و آفرینش به‌منزله تولید) استخراج شده است.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۲). (ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای)، تهران: خورشید.
- انوری، حسن (۱۳۵۵). اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی، تهران: کتابخانه طهوری.
- بختیاری‌نسب، سمیرا؛ محمودی، خیرالله (۱۳۹۷). «منظومه استعاره‌های لمعات»، ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، سال چهاردهم، شماره ۵۱، ۸۳-۱۱۴.
- بهرامی‌نیا، امیر (۱۳۹۲). «خشونت و شکنجه در عصر سلجوقی»، مجله تاریخ و تمدن اسلامی، سال نهم، شماره هفده، ۸۱-۱۰۰.
- پورابراهیم، شیرین؛ روشن، بلقیس؛ عابدی، مهدی (۱۳۹۶). «استعاره‌های مفهومی عشق در زبان شعر و زبان روزمره (رویکرد تطبیقی)»، مجله شعر پژوهی، سال نهم، شماره دوم، ۴۹-۶۶.
- جلیل‌زاده رضایی، سپیده (۱۳۹۵). «مقایسه شکنجه و مجازات در شاهنامه و تاریخ بیهقی»، ارائه شده در همایش ارتباطات، زبان و ادبیات فارسی و مطالعات زبان‌شناختی، تبریز، برگرفته از <https://civilica.com/doc/540616>.
- جینز، جولیان (۱۳۸۲). خاستگاه آگاهی در فروپاشی ذهن دوجایگاهی، ترجمه خسرو پارسا و همکاران، تهران: آگاه.
- حاجی‌مزدرانی، مرتضی؛ راستگودار راسته، کیوان (۱۳۹۷). «شکنجه و آزار تن در شاهنامه»، فصلنامه اورمزد، شماره چهل و چهارم، ۱-۱۷.
- خدادادی، زهرا (۱۳۹۰). بررسی استعاره‌های مفهومی در عبهر العاشقین، پایان‌نامه کارناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، گروه زبان و ادبیات فارسی.

- خراسانی، فهیمه؛ غلامحسین زاده، غلامحسین (۱۳۹۷). «استعاره مفهومی: نقطه تلاقی تفکر و بلاغت در قصاید ناصر خسرو»، فنون ادبی، سال دهم، شماره ۱، ۷۱-۸۴.
- داوری اردکانی، رضا؛ نیلی‌پور، رضا؛ قائمی‌نیا، علیرضا؛ جی ان جاج، آنتونی؛ یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۹۳). *زبان استعاری و استعاره‌های مفهومی*، تهران: هرمس.
- دبیرمقدم، محمد (۱۳۸۳). *زبان‌شناسی نظری: پیدایش و تکوین دستور زایشی*، تهران: سمت، ویرایش دوم.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
- رازی، نجم‌الدین ابوبکر عبدالله ابن محمد (۱۳۷۳). *مرصادالعباد*، به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران: علمی - فرهنگی، چاپ سیزدهم.
- رازی، نجم‌الدین ابوبکر عبدالله ابن محمد (۱۳۵۲). *مرموزات اسدی در مزمورات داوودی*، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.
- سبزعلیپور، جهان‌دوست؛ سهیلا وزیری (۱۳۹۷). «بررسی استعاره مفهومی عرفان خرابات است در دیوان حافظ»، *پژوهش‌های ادب عرفانی* (گوهر گویا)، سال دوازدهم، شماره اول، پیاپی ۳۶، ۱-۲۶.
- صفری، جهانگیر؛ ظاهری عبده‌وند، ابراهیم (۱۳۸۹). «پیوند سیاست با عرفان در مرصادالعباد نجم رازی»، *مطالعات عرفانی دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان*، شماره ۱۲، ۹۹-۱۲۰.
- کوچش، زلتن (۱۳۹۸). *مقدمه‌ای کاربردی بر استعاره*. ترجمه: شیرین پور ابراهیم. تهران: سمت.
- لیکاف، جرج؛ جانسون، مارک (۱۳۹۵). *استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم*، ترجمه هاجر آقاابراهیمی، تهران: نشر علم.
- مباشری، محبوبه؛ ولی‌زاده پاشا، لیلا (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی استعاره مفهومی "عشق، جنگ است" در مفهوم‌سازی "فنا" در دیوان شمس و قرآن»، *پژوهش‌های ادبی - قرآنی*، سال هفتم، شماره ۱، پیاپی ۲۵، ۱۷۹-۲۲۱.
- معصومی، محسن (۱۳۸۷). «بررسی رفتار با زندانیان مخالف حکومت در دوره عباسیان»، *فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)*، سال هفده، شماره ۷۱، ۶۷-۸۳.
- مبیدی، رشیدالدین (۱۳۷۵). *لطایفی از قرآن کریم*، به کوشش محمد مهدی رکنی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- نسوی، ابوالحسن علی ابن احمد (۱۳۵۴). *بازنامه*، تصحیح: علی غروری، تهران: وزارت فرهنگ و هنر مرکز مردم‌شناسی ایران.
- هاشمی، زهره (۱۳۹۴). *عشق صوفیانه در آینه استعاره (نظام‌های استعاری عشق در متون عرفانی منشور براساس نظریه استعاره شناختی)*، تهران: انتشارات علمی.
- هاوکس، ترنس (۱۳۹۵). *استعاره*، مترجم: فرزانه طاهری، تهران: مرکز.

References

- Anvari, H. (1976). *Terms of governance in the Ghaznavid and Seljuk periods*. Tehran: Tahouri Library [in Persian].

- Bahraminia, A. (2012). Violence and torture in the Seljuk era. *Journal of Islamic History and Civilization*, 9(17), 81-100 [in Persian].
- Bakhtiari Nasab, S., & Mahmoudi, Kh. (2018). The conceptual metaphors of Lam'at. *Mytho - Mystic Literature*, 14(51), 83- 114 [in Persian].
- Dabir Moghadam, M. (2004). *Theoretical linguistics: Genesis and development of generative grammar*. Tehran: Samt Publication.
- Davari Ardakani, R., Nilipour, R., Ghaemina, A., Anthony, J. J., & Yarmohammadi, L. (2013). *Metaphorical language and conceptual metaphors*. Tehran: Hermes Publication [in Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary*. Tehran: Tehran University Press.
- Gharavi, A. (Ed.) (1975). *Nasavi's Baznameh*. Tehran: Ministry of Culture and Art, Iran Anthropology Center [in Persian].
- Haji Mazdarani, M., & Rastgoodar Rastekenari, K. (2017). Torture and abuse of the body in Shahnameh. *Ourmazd Journal*, (44), 1-17 [in Persian].
- Hashemi, Z. (2014). *Sufi love in the mirror of metaphor (the metaphorical systems of love in mystical prose texts based on the theory of cognitive metaphor)*. Tehran: Elmi Publication [in Persian].
- Jalilzadeh Rezaei, S. (2015). Comparison of Torture and Punishment in Shahnameh and History of Beyhaqi. *The Conference of Persian language and literature and linguistic studies*, Tabriz [in Persian].
- Khodadadi, Z. (2011). *Examining conceptual metaphors in Abhar al-Asheqin*. MA Thesis, Ferdowsi University of Mashhad, Department of Persian Language and Literature [in Persian].
- Khorasani, F., & Gholamhosseinzadeh, Gh. (2017). Conceptual metaphor: The confluence of thought and eloquence in Naser khosro's odes. *Journal of Literary Arts*, 10(1), 71-84 [in Persian].
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2015). *Metaphors we live by*. Translated by Hajar Agha Ebrahimi. Tehran: Elm Publication [in Persian].
- Masoumi, M. (2008). How the prisoners against the government were treated during the Abbasids. *Scientific-Research Quarterly Journal of Humanities of Al-Zahra University*, 17(71), 67-83 [in Persian].
- Mobasheri, M., & Valizadeh Pasha, L. (2018). A comparative study of the conceptual metaphor "love is war" in the conceptualization of "perdition" in Divan Shams and the Qur'an. *Journal of Literary-Qur'anic Researches*, 7(1-25), 179-221 [in Persian].
- Parsa, Kh., Rahnama, H., Sadeghi, H., Mohit, A., Najl, R., & Nilipour, R. (2003). *The translation of Jaynes's the origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind*. Tehran: Agah Publication [in Persian].
- Pourebrahim, Sh. (2019). *The translation of Kovecses's metaphor: A practical introduction*. Tehran: Samt Publication [in Persian].
- Pourebrahim, Sh., Roshan, B., & Abedi, M. (2016). Love conceptual metaphors in Persian poetic and ordinary language (a comparative approach). *Journal of Poetry Research*, 9(2), 49-66 [in Persian].
- Riahi, M. A. (Ed.) (1994). *Najmuddin Razi's Mersad al-Ebad*. Tehran: Elmi Farhanghi Publication [in Persian].
- Rokni, M. M. (Ed.) (1996). *Ahmad ibn Mohammad Meybodi's Lataifi az Quran Karim*. Mashhad: Astan ghuds Razavi Publication [in Persian].

Sabz Alipour, J., & Vaziri, S. (2018). The study of conceptual metaphor "Erfan is Tavern" in Hafez's Divan. *Journal of Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya)*, 12(1-36), 1-26 [in Persian].

Safari, J., & Zaheri Abdevand, I. (2009). The links between politics and mysticism in Najmuddin Razi's Mersad al-Ebad. *Journal of Mystical Studies (Faculty of Humanities, Kashan University)*, (12), 99-120 [in Persian].

Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (1973). *Najmuddin Razi's Marmozat Asadi dar Mazmorat Davoodi*. Tehran: Institute of Islamic Studies of Tehran University-McGill University [in Persian].

Taheri, F. (2015). *The translation of Hawkes' metaphor*. Sixth Edition. Tehran: Markaz Publication [in Persian].

The Holy Quran.